

Weerbaar door ziekte?

Over de voor- en nadelen van de ziekten van Thomas Bernhard

Arko Oderwald

Hotel Vötterl, Grossgmain, Oostenrijk. Foto: Arko Oderwald

Wie in het Oostenrijkse dorpje Grossgmain in Hotel Vötterl een kamer op het zuiden vraagt, heeft uitzicht op de 100 meter verderop gelegen grens met Duitsland, die loopt door het midden van de Weissbach. Nu, begin september, na een droge zomer, is het een miezerig beekje, maar wel met helder water en forellen, die in Hotel Vötterl kunnen worden opgegeten. Hotel Vötterl wordt al meer dan 100 jaar gedreven door de familie Vötterl. Het was echter ook een korte tijd een sanatorium. Het hotel werd na de bombardementen op Salzburg in 1944 aangewezen als ziekenhuis en in 1948 als sanatorium. En zo kon het gebeuren dat de Oostenrijkse schrijver Thomas Bernhard in 1949 op 18 jarige leeftijd in hotel Vötterl terecht kwam om te revalideren van zijn pleuritis exudativa – een longvliesontsteking met veel pus -, waarvoor

hij eerst geruime tijd in het Landeskrankenhaus in Salzburg had gelegen. Bernhard had op de derde verdieping een kamer aan de westkant van het hotel. In Grossgmain mag hij, zo wordt hem meegedeeld, de winkels en het Gasthaus niet bezoeken en geen kinderen aanspreken.

Het directe uitzicht van Bernhard was naar het westen. Daar zag hij elke dag de grens tussen leven en dood, want hij keek uit op het kerkhof. Hoewel het sanatorium bedoeld was om te herstellen, was de werkelijkheid volgens Bernhard anders. Naar Grossgmain werden alleen de zware gevallen gestuurd. Dat was goed zichtbaar vanuit het raam van zijn kamer, zo schrijft hij. Links van de kerk waren 12 verse graven te zien en waarschijnlijk waren er nog meer achter de kerk. Elke week werd er wel iemand uit hotel Vötterl begraven. De huidige eigenaar, een achterkleinzoon van de eerste eigenaar, die zelf een familiegraf heeft op het kerkhof, gaat mee naar de derde verdieping om te bewijzen dat dit uitzicht in ieder geval niet bestaan kan hebben. Hij heeft gelijk, hoe ik ook probeer, er is geen hoek te vinden waaronder er graven aan de zijkant van de kerk zichtbaar zouden kunnen zijn. Van de doden uit het sanatorium is nu niets meer terug te vinden op het kerkhof, waar alleen mensen uit Grossgmain zijn begraven. De graven moeten tijdelijk geweest zijn.

Thomas Bernhard publiceerde tussen 1975 en 1982 vijf autobiografische boeken over zijn jeugd. Hoewel in biografische zin niet in chronologische volgorde gepubliceerd, zijn ze nu wel zo te lezen. In Een kind, dat als laatste is verschenen, is opgetekend dat zijn leven in 1931 begint in de vroedvrouwschool in Heerlen, waar ik onderweg naar Grossgmain langskom. Het gebouw staat er gedeeltelijk nog, maar is nu een verzorgingshuis geworden. Daarna leeft hij tot zijn 18e in Wenen, Salzburg en Traunstein, gelegen in Duitsland, zo'n 30 kilometer van

Salzburg. In Salzburg komt hij met de genoemde pleuritis exudativa in het ziekenhuis terecht. Daar begint deel 4 van zijn biografische werk getiteld *Der Atem, eine Entscheidung*. De beschrijving van Bernhard van zijn ervaringen in het ziekenhuis zijn inderdaad adembenemend. Hij noemt het ziekenhuis een onheils- en catastrofenmachine. Hij komt op een zaal terecht met 26 patiënten die opgegeven zijn en die wachten op hun dood. Omdat ze allemaal aan infusen en slangen liggen vergelijkt Bernhard ze met marionetten, die sterven als de draden worden doorgeknipt. Er is nog een overtreffende trap van het op zaal liggen: op de badkamer tussen het drogende wasgoed. Daar komen de mensen terecht waarvan echt verwacht wordt dat ze binnen een paar uur zullen overlijden. Bernhard ligt daar samen met iemand anders. Elk half uur komt er een zuster om de pols te voelen. Gesproken wordt er niet, er wordt eigenlijk helemaal niet met patiënten gesproken. Ook de priester die het heilig oliesel komt geven praat niet. Tegen zes uur wordt er een lijk in binnengereden: zijn collega naast hem is dood. Volkmar Feuerstein, een arts die in die tijd daar werkte stelt dat de badkamer waarschijnlijk wegens plaatsgebrek werd gebruikt, maar de gewoonte kennende dat in ziekenhuizen de stervenden vaak in achterafkamertjes terecht kwamen, lijkt de beschrijving van Bernhard niet zo ongeloofwaardig.

Op het moment dat Bernhard op de grens van leven en dood lag, overleed in hetzelfde ziekenhuis zijn grootvader, ten gevolge van een onjuiste diagnose. Het maakt Bernhard niet milder over de heren doktoren. Behalve dat ze niets zeggen doen ze ook hun werk niet goed. Nog geen jaar later wordt er een jaar te laat bij zijn moeder kanker gediagnosticeerd, waaraan zij zal sterven. En hijzelf vreest dat hij in het ziekenhuis en sanatorium met allemaal mensen met tbc juist tbc zal krijgen. Dezelfde arts die het verhaal van de badkamer betwijfelde betwijfelt dit ook. Bernhard zal ongetwijfeld tbc gehad hebben toen hij naar Grossgmain werd gestuurd volgens hem. Het is echter bekend dat pleuritis exudativa vaak aangezien werd voor tbc, maar het niet was. Maar of Bernhard hierdoor ook zijn latere sarcoïdose heeft opgelopen, zoals hij suggereert, is weer minder waarschijnlijk. Sarcoïdose is geen besmettelijke ziekte, alhoewel daar soms twijfels over zijn.

Het was dus in Grossgmain niet de eerste

keer dat Bernhard met de grens van leven en dood werd geconfronteerd. Zelfs zijn ervaring in het Landeskrankenhaus in Salzburg was niet de eerste keer, want hij had ook de bombardementen op Salzburg in 1944 meegemaakt en mensen zien sterven. Salzburg speelt in het werk van Bernhard vaak een ziekmakende rol. De dokters in het ziekenhuis zijn daarvan een onderdeel. Als ik Salzburg vanuit Grossgmain binnenrijd merk ik echter niets van de acute luchtdrukdaling die Bernhard altijd onderging als hij in Salzburg kwam. Zoals we ook spreken van gevoelstemperatuur zal er ook wel zoiets zijn als gevoelsdruk. Waarschijnlijk merk ik er ook weinig van omdat het alle dagen dat ik in Oostenrijk doorbreng schitterend en warm weer is, terwijl het Salzburg en het Oostenrijk van Bernhard heel vaak grijs en grauw is. Met Salzburg had Bernhard een haat-liefdesrelatie. In De oorzaak, dat als eerste van de vijf biografische boeken werd gepubliceerd, spuugt hij pagina's lang zijn gal. Zijn meest bijblijvende voorbeeld is dat nadat de nazi's verdreven zijn op school het portret van Hitler vervangen wordt door Jezus, zo dat je de witte vlek waar het Hitlerportret ooit hing nog kon zien. Verder veranderde er op school helemaal niets en bleef alles bij het oude. School is bedoeld om de leerlingen in te perken en hun vrijheid af te nemen. Die beperkte burgerlijke ruimte is door en door katholiek en fascistisch volgens Bernhard. Om dat aan de kaak te stellen heeft Bernhard in zijn werk meerdere malen de grenzen van wat voor fatsoenlijk doorgaat overschreden, hetgeen gegeven de beperktheid van die ruimte al snel het geval is. Nog een schrijnend voorbeeld uit zijn eigen leven: als zijn grootvader is gestorven mag deze niet begraven worden omdat hij niet katholiek getrouwd was. Na tien dagen lukt het eindelijk met een tijdelijk graf. Nu heeft de grootvader, die voor Bernhard een belangrijk voorbeeld van onafhankelijkheid was, een staatsgraf, dat er nog steeds mooi bij ligt.

Landeskrankenhaus Salzburg. Foto: Arko Oderwald

In het Landeskrankenhaus lag Bernhard behalve op zaal ook in barakken, die nu weg zijn. De oude zalen zijn tot kleinere laboratoriumruimtes omgebouwd. Maar het oude hoofdgebouw en de kapel staan er nog wel, naast een futuristische eerste hulp met helikopterdek. In de tuin is een labyrint gemaakt als symbool van de gevoelens die patiënten vaak krijgen in ziekenhuizen. Jammer dat er hier niet naar de ervaringen van Bernhard verwezen wordt, hoewel, dan zou de hel van Dante een beter beeld dan een labyrint zijn.

Wat Bernhard vreest gebeurt ook: er wordt aan het eind van zijn verblijf in Grossgmain TBC bij hem geconstateerd. Hij wordt naar het sanatorium Grafenhof in St Veit im Pongau gestuurd, op ongeveer 80 kilometer van Salzburg. Wat het Landeskrankenhaus heeft nagelaten heeft dit sanatorium wel gedaan: een herinnering aan Bernhard gemaakt in de vorm van de Thomas Bernhard Wanderweg, met op bepaalde plaatsen citaten uit het boek *Die Kälte, eine Isolation*. Daarvoor moest hij in 1949 wel de borden met allerlei variaties op 'verboden toegang' negeren, die 200 meter buiten Grafenhof op alle wegen naar buiten stonden. Deze grens nam hij toen hij er fysiek toe in staat was moeiteloos. In Grossgmain stak Bernhard de grens ook echt over. Het is nu moeilijk voorstelbaar, want

de grens tussen Oostenrijk en Duitsland is nauwelijks meer zichtbaar, zoals dat ook het geval geweest moet zijn na 1938, toen Oostenrijk zich aansloot bij Duitsland. Maar na de oorlog werd de grens weer in ere hersteld. De brug over het riviertje werd streng bewaakt. Na drie maanden begint hij te wandelen en springt stroomopwaarts over het beekje en wandelt regelmatig voor muziekvoorstellingen naar Bad Reichenhall in Duitsland, tevens de geboorteplaats van zijn grootmoeder.

Maar voordat hij in St. Veit wandelingen gaat maken ondergaat hij het regiem van het sanatorium, waar tachtig patiënten zich 's morgens verdringen om de ene wasbak en wc. De sterken verdrukken de zwakkeren, zoals in een concentratiekamp. Het eerste probleem daar is dat hij maar niet positief wil worden, zijn sputum levert niet het bewijs dat hij tbc heeft. Dan is het opeens wel positief, maar na vier dagen komt het bericht dat er sputumflesjes zijn verwisseld. Hij krijgt wel streptomycine, maar in een te geringe hoeveelheid omdat hij arm is en streptomycine duur. Hij wordt uiteindelijk gezond ontslagen. Het blijkt echter het zoveelste bewijs te zijn dat dokters niet deugen. Bij controle twee dagen later in Salzburg wordt bij hem open tbc geconstateerd..... Hij moet onmiddellijk geïsoleerd worden. En zo wordt hij weer in het

Landeskrankenhaus opgenomen en krijgt hij daar een kunstmatig pneumoperitoneum dat zou helpen tegen zijn longtbc. Het is op dat moment in Oostenrijk een paar keer gedaan. Daarmee reist hij weer naar Grafenhof. Het maken van een pneumoperitoneum werd in het Landeskrankenhaus perfect uitgevoerd, maar de arts van Grafenhof heeft geen idee hoe hij dat moet doen. Het is ook geen prettige handeling, een buis met grote kracht door de buikwand duwen, je moet je hele lichaamsgewicht er op zetten. Als routinier helpt Bernhard hem een handje. Door het pneumoperitoneum kan Bernhard zich bijna niet bewegen. Zijn actieradius is beperkt. Intussen is zijn moeder thuis stervende, hetgeen er mede toe bijdraagt dat hij nooit bezoek en post krijgt. Hij moet in de krant lezen dat zijn moeder is overleden, wel met een rare spelfout in haar naam. En dat alles heeft een duidelijke weerslag op zijn observaties. De berg die tegenover het sanatorium ligt heet de Heukareck en wordt door hem beschreven als een donker beest, dat alle licht wegneemt. Alles is grijs en somber, de zelfmoordgedachten komen als vanzelf op in deze hel waar iedereen doodgaat.

Het donkere beest van de Heukareck is als ik er ben een gewone berg van 2000 meter hoog in een breed zonnig dal. St Veit heeft een lieflijk dorpsplein met veel bloemen, opvallend veel

Grafenhof, St Veit, Oostenrijk heden ten dage.
Foto: Arko Oderwald

uitspanningen en een kleine kerk met een kerkhof er omheen, net als in Grossgmain. Aan de zijkant van de kerk staat, in een Chapelle ardente waarvan de deur open is, een kist met een inwoner van St Veit die een dag eerder is overleden. Er is niemand aanwezig. Aan de andere kant van de kerk wordt zijn familiegraf door twee mannen met een graafapparaat opengemaakt. Thomas Bernhard kwam graag op begraafplaatsen en in kerken. In deze kerk kwam hij vaak, nadat zijn toestand langzaam aan verbeterde.

Hij kwam niet in de kerk omdat hij katholiek was, maar omdat hij er muziek hoorde die hem mede hielp zijn lot te keren. Om die reden bezocht hij ook de kapel van Grafenhof. Hij leerde op beide plaatsen vrienden voor het leven kennen.

In 1951 verliet Thomas Bernhard Grafenhof, gezond. Hij heeft incompetente en empathieloze artsen en verpleegkundigen overleefd en de hel van sanatorium als wachtkamer van de dood overwonnen. Het vreemde van beide boeken over de drie instellingen is dat ze op het eerste gezicht imponeren als een genadeloze en duistere afrekening met de overweldigende inhumaniteit die hem ten deel valt. Maar er zit ook een ander verhaal in verstopt. Als achttienjarige jongen heeft hij al een bewogen leven achter de rug. Zonder vader, maar wel met een dominante grootvader die hem al jong opstandig leert te zijn en laat dromen van een artistieke carrière. Hij maakt daardoor zijn school niet af. Deze achttienjarige jongen staat op de grens van volwassen worden. Zijn leidsman in het leven is net overleden. Vlak daarna overlijdt zijn moeder. Hij staat er nu alleen voor. In Grossgmain had hij de beschikking over de boeken van zijn grootvader en begint hij door de tijd die die ziekte hem biedt de wereldliteratuur te lezen. Hij ontdekt dat de literatuur kan helpen om zijn eigen existentie te begrijpen. Als longpatiënt blijft hij, door iedereen verlaten, in St. Veit dromen om zanger te worden en hij verdiept zich steeds verder in de muziek die hem boeit. Daardoor leert hij mensen kennen die hem zijn leven lang trouw zullen blijven. Hij wil in de voetsporen van zijn grootvader treden en schrijver worden. Als hij bij een herdenkingsgelegenheid voor zijn grootvader is zegt een tante van hem tegen een redacteur van een krant: “die daar is zijn kleinzoon. Die kan helemaal niets. Maar misschien kan hij schrijven.” De redacteur vraagt hem een stukje te schrijven over een vluchtelingenkamp. Twee dagen later

staat het in de krant. Een overweldigende euforie maakt zich dan van hem meester: de grens van het erkende schrijverschap was overschreden.

Thomas Bernhard was in zijn tijd, hij overleed in 1989, een bekend maar ook controversieel auteur van voornamelijk romans en toneelstukken. Uit zijn biografische boeken komt een beeld naar voren van iemand die op jonge leeftijd al de eindigheid onder ogen moest zien. Ondanks alle ellende vormde zijn verblijf in de sanatoria en het ziekenhuis een sterke motivatiebron om te leven en om wat van dat leven te maken. Maar deze weerbaarheid had helaas ook bijwerkingen. Wie zo op zichzelf wordt teruggeworpen, sterk wordt door vrijwel alle anderen systematisch te wantrouwen, is niet makkelijk in vriendschappen. Hoewel hij naar eigen zeggen zeer trouw was aan zijn 'Lebensmenschen', zijn beste vrienden, liet hij ook op dat punt wel eens steken vallen. Om dat te illustreren moeten we naar het Zentralfriedhof van Wenen.

Op het Zentralfriedhof liggen twee keer zoveel mensen als er in thans in Wenen leven. De meer dan drie miljoen doden nemen zoveel plaats in dat een wandeling om de begraafplaats 11 kilometer lang is. Elke 20 minuten wordt er iemand begraven, maar door de uitgestrektheid van het terrein merk je daar eigenlijk niets van. Er liggen veel beroemde mensen, waaronder Beethoven, Schubert, Schönberg en drie Straussen. Er is ook een opvallend groot familiegraf van de familie Wittgenstein, waar de ouders en een zuster van de beroemde filosoof begraven liggen. Ver weg van dat graf ligt, samen met zijn vrouw, in vak 82A, rij 36, in graf nummer 62, Paul Wittgenstein. Deze Paul Wittgenstein moet niet verward worden met de broer van Ludwig, de eenarmige pianist voor wie Ravel het pianoconcert voor de linkerhand heeft geschreven. De Paul in het graf is een neef van Ludwig en zijn broer Paul.

Terwijl het graf van de familie niet te missen valt, is het nog niet zo eenvoudig om het graf van Paul op te sporen, ondanks de behulpzame dame die de informatie verschaft waar hem te vinden. In de werkelijkheid van deze begraafplaats ontbreken er vaak bordjes waar de rij op staat, en bijna altijd het nummer van het graf. Neef Paul, ook filosoof, ligt in een onopvallend graf met omgevallen plastic bloemen, je loopt er makkelijk aan voorbij. Hij leidde een hartstochtelijk en onregelmatig leven en had de onbedwingbare

Graf van Paul Wittgenstein en zijn vrouw, Zentralfriedhof, Wenen. Foto: Arko Oderwald

neiging het aanzienlijke familiekapitaal er in korte tijd doorheen te jagen, tenminste, als hij de kans kreeg. Voor zover na te gaan leed Paul aan een bipolaire stoornis, waardoor hij regelmatig in een psychiatrisch ziekenhuis belandde. Zijn familie hield hem kort, Paul was het zwarte schaap. Maar hij was ook een onvermoeibare causeur, een grote kenner van opera, een bekende verschijning in de koffielokalen van Wenen, waar hij overigens altijd champagne dronk. Op een avond ontmoette hij bij een vriendin Thomas Bernhard, die in hem een zielsverwant vond. En Thomas Bernhard is de reden dat Paul Wittgenstein ook nu nog in ons bestaan is. Hij schreef in 1982 het boek Wittgensteins Neffe, waarin hij Paul, drie jaar eerder gestorven, aan de vergetelheid ontrukkt. Maar het motief van Thomas Bernhard voor dit boek is niet alleen een hommage aan zijn vriend.

Het boek opent met een losstaande zin op de linker bladzijde:

Er zullen tweehonderd vrienden op mijn begrafenis zijn en jij moet aan mijn graf een toespraak houden.

Dan begint het verhaal. Thomas en Paul kennen elkaar al een aantal jaren als zij door een toeval terecht komen in hetzelfde ziekenhuis. Dat ziekenhuis op Baumgärtnerhöhe in Wenen is een

paviljoenziekenhuis dat ook heden ten dagen nog volop in bedrijf is. Hoewel minder in oppervlakte dan de begraafplaats, is ook de ruimte van dit complex overweldigend. Boven op de heuvel waar het gesitueerd is staat een met goud vergulde kerk. In 1967 was er nog een grens in de vorm van een hek tussen de psychiatrieafdeling, waar Paul verbleef, en de longafdeling waar Thomas Bernhard lag vanwege de verwijdering van een longtumor ten gevolge van sarcoïdose. Dat hek is nu weg, maar de functies van beide delen van het ziekenhuis zijn nog identiek.

Ziekenhuis Baumgärtnerhöhe, Wenen. Foto: Arko Oderwald

Toen in 1967 waren er wel grote gaten in het hek waar patiënten van beide kanten doorheen kropen. Thomas en Paul ontmoetten elkaar halverwege hun beider paviljoens op een bank. Dat was voor Bernhard ook de maximum afstand die hij na zijn operatie kon lopen.

De gedeelde smart brengt beide mannen dichtert tot elkaar. Ze zijn vier maanden opgenomen. Dan volgt een periode waarin zij elkaar onregelmatig zien, maar als zij elkaar zien zijn ze duidelijke geestverwanten. Hun favoriete tijdverdrijf is te zitten op het terras van Sacher en alles en iedereen kritisch te bespreken. Er deugt niet veel aan de wereld en haar bewoners in het algemeen en aan Oostenrijk en haar inwoners in het bijzonder, volgens beide heren. Samen

hebben ze vaak woeste invallen, zoals op de dag dat de wens om de Neue Züricher Zeitung te kopen leidde tot een reis van honderden kilometers van de ene grote stad naar de andere, telkens met het teleurstellende resultaat dat de krant niet verkrijgbaar was. Jaren ontmoeten zij zo elkaar. Dan krijgt de vrouw van Paul in 1978 een hersenbloeding en overlijdt niet lang daarna. Alleen redt Paul het moeilijk en op een avond gaat Thomas mee met Paul naar zijn huis boven het Koffiehuis Bräunhofer, waar zij elkaar regelmatig troffen. Nog steeds hangt er, meer dan twintig jaar na zijn dood, een foto van Thomas Bernhard voor het raam van Bräunhofer. In de woning van Paul treft hij een ordeloze en smerige bende aan en weet niet hoe snel hij weer weg moet komen.

Ik was plotseling niet meer tegen hem bestand, voortdurend dacht ik dat ik al niet meer in het gezelschap van een levende maar van een reeds lang overledene verkeerde en daarom ging ik hem uit de weg.

Bernhard herinnert zich dat Paul hem redde uit een uitzichtloze depressie en voelt zich schuldig, maar vanaf nu mijdt hij Paul.

Wij mijden de mensen die door de dood getekend zijn en ook ik was zo laag dat te doen.

Thomas Bernhard steekt het achteraf niet onder stoelen of banken dat hij zich voor zichzelf schaamt. De losse zinnen waarmee zijn boek beginnen keren terug op de laatste bladzijde.

Er zullen tweehonderd vrienden op mijn begrafenis zijn en jij moet aan mijn graf een toespraak houden.

Dat had Paul tegen hem gezegd tijdens hun verblijf in Baumgartnerhöhe.

Maar aan zijn begrafenis namen slechts 8 of 9 mensen deel, zoals ik weet, en ik zelf bevond mij op dat tijdstip in Kreta waar ik aan een toneelstuk werkte dat ik, toen het klaar was, meteen weer heb vernietigd. (...) Hij ligt, wordt gezegd, op de centrale begraafplaats van Wenen. Nog altijd heb ik zijn graf niet bezocht.

Als iemand die dat graf wel bezocht heeft ben ik eigenlijk wel blij dat Thomas Bernhard dit niet gedaan heeft, het is een verwaarloosd graf, de aanblik zou zijn schuldgevoel alleen maar vergroot hebben. Maar tegelijkertijd is de schaamte over het niet nakomen van zijn belofte en het verwaarlozen van de vriendschap zo groot dat hij het beter wel had kunnen doen. Zijn onvermogen om dat te doen zou kunnen worden gekenschetst als de bijwerking van zijn vermogen

om zich te verzetten tegen de bestaande orde en tegen valse vertegenwoordigers van die bestaande orde. Zijn weigering zich neer te leggen bij de voldongen feiten van zijn ziekte maakt hem sterk, maar ook alleen en misantropisch.

Maar ondanks die bijwerkingen geeft het door hem gekozen beroep van romanschrijver ook een ontsnappingsroute. Thomas Bernhard heeft zijn schuld gedeeltelijk goed gemaakt met zijn boek, waarin hij de briljante filosoof die nooit iets publiceerde en die door iedereen allang vergeten zou zijn, alsnog een podium geeft. En ook al is het graf van Paul Wittgenstein moeilijk te vinden en vervallen, dat boek heeft er wel voor gezorgd dat er weer iemand aan zijn graf heeft gestaan.

Literatuur

Bernhard, Thomas. *Der Keller*. Eine Entziehung. München: DTV, 1976.

Bernhard, Thomas. *Die Ursache*. Salzburg: Residenzverlag, 1977.

Bernhard, Thomas. *Der Atem*. Eine Entscheidung. München: DTV, 1981.

Bernhard, Thomas. *Die Kälte*. Eine Isolation. München: DTV, 1984.

Bernhard, Thomas. *Ein Kind*. Salzburg: Residenzverlag, 1984.

Bernhard, Thomas. *Wittgensteins Neffe*. Frankfurt: Suhrkamp, 1982.

Mittermayer, Manfred. *Thomas Bernhard. Leben Werk Wirkung*. Frankfurt: Suhrkamp, 2006.

Schmied & Erika Wieland. *Thomas Bernhard. Leben und Werk in Bildern und Texten*. Salzburg: Residenzverlag, 2008.

Dit artikel werd mede mogelijk door een bijdrage van het fonds voor bijzondere journalistieke producten en het Lira Auteurs